

ТРУСКАВЕЦЬКА
Ірина Ярославівна,
канд. іст. наук, ст. викладач
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

(м. Переяслав-Хмельницький)

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ЦАРИНІ БІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті висвітлюються основні напрями роботи наукових товариств дослідників природи, які активно діяли на теренах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Здійснено аналіз наукової діяльності природознавчих товариств, зокрема, спектр флористичних та фауністичних досліджень. Окреслено їхній внесок у популяризацію біологічних наук серед широких верств населення.

В статье освещаются основные направления работы обществ естествоиспытателей, которые активно действовали на территории Украины во второй половине ХІХ - начале ХХ в. Осуществлен анализ научной деятельности естественных обществ, в частности, спектр флористических и фаунистических исследований. Определены их вклад в популяризацию биологических наук среди широких слоев населения.

The article highlights the main areas of the scientific societies of scientists who were active in the Ukraine in the second half of ХІХ - early ХХ century. The analysis of the natural history of scientific activity partnerships, including floral and faunal spectrum of research. Outlined their contribution to the popularization of biological sciences to the general public.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. характеризуються бурхливим розвитком науки, її диференціацією, формуванням нових наукових напрямів, зміною парадигм (велика когорта українських учених здійснювала наукові пошуки в складні часи соціально-економічних і політичних змін ХІХ – початку ХХ ст., в умовах царської цензури, а згодом – радянської тоталітарної системи;

політична атмосфера суспільства, у якому розгорталася дослідницька робота вчених, впливала на зміст і напрями наукових розвідок, водночас, як зазначав академік В.І. Вернадський, вирішальними в розвитку науки були і залишаються її внутрішні закономірності та етапи пізнання нового) та трансформацією основ наукового мислення, яка призвела до формування сучасних уявлень про світ.

Перші природничо-наукові товариства в Україні виникли в ХІХ столітті з метою представляти певну наукову галузь, обговорювати актуальні теми досліджень, публікувати результати досліджень у періодичних виданнях, зокрема, «Записки Киевского общества естествоиспытателей», Записки Новороссийского общества естествоиспытателей», «Труды общества естествоиспытателей природы при Харьковском университете» тощо.

У науковій літературі проблема організації діяльності наукових товариств дослідників природи в Російській імперії, в тому числі і в Україні знайшла відображення в працях Е.В. Соболева [1], Л.М. Андреасова [2], Ю.В. Павленка [3] та ін.

Змістовними і цінними для розгляду та аналізу природничо-наукових товариств є дослідження і сучасних дослідників, зокрема, доктора історичних наук В.С. Савчука [4], який проаналізував діяльність товариств дослідників природи, популяризував наукові досягнення вітчизняних і зарубіжних науковців, розширював коло наукових обговорень і дискусій.

У 1869 р. в Україні один за одним створювалися потужні природничо-наукові товариства універсального характеру, діяльність яких мала великий вплив на науковий і культурно-просвітницький процеси царської Росії. Наукові товариства природознавців створювалися переважно при Харківському, Київському та Новоросійському університетах. Основними напрямками їхніх досліджень були флора та фауна. Окрім того, вони вели просвітницьку діяльність у галузі охорони навколишнього середовища, поширення природничих знань серед населення. Створення наукових товариств при університетах стало однією з особливих форм організації науково-дослідної

діяльності того часу та отримало широке розповсюдження в Російській імперії, у тому числі і в Україні.

Київське товариство дослідників природи (КТДП), засноване 28 лютого 1869 р., вивчало флору і фауну Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської губерній. Керівником Товариства було обрано професора І.Г. Борщова, який працював в університеті та читав курси із систематики, альгології, ботанічної географії рослин. Щороку відбувалися засідання уповноважених Київського товариства західних земств, де обговорювалися наукові результати, які потім друкувалися в періодичних виданнях, зокрема, в “Записках Киевского общества естествоиспытателей” (почали виходити з 1870 р.). Діяльність Товариства відображена в протоколах його засідань, за якими можна відтворити найважливіші віхи історії самоврядної організації та простежити розвиток біологічної науки в цілому. До найактивніших членів КТДП належали Й.К. Пачоський, О.С. Рогович, І.Ф. Шмальгаузен та інші, флористичні та фауністичні дослідження яких виходили за межі України. Наприклад, у 1870 р. О.С. Рогович провів ботанічне та географічне дослідження берегів Дніпра (від Києва до Херсона), а І.Ф. Шмальгаузен у 1882–1883 рр. займався флористичним дослідженням Поділля. Саме завдяки створенню Товариства природознавців при навчальному закладі розпочалося систематичне вивчення морської фауни, яким займалися учені-біологи М.В. Бобрецький (1869, 1879) та В.К. Совинський (1879, 1882), а О.О. Коротнев здійснив експедицію на озеро Байкал (1871) тощо [5, с. 127].

Діяльність Київського товариства природознавців у кінці XIX – на початку XX ст. позначилася також і на розвитку сільського господарства, зокрема на розповсюдженні шовківництва на околицях Київської губернії.

У червні 1869 р. при Харківському університеті за ініціативою вчених науковців створено Товариство дослідників природи. Воно проіснувало понад 60 років і відіграло провідну роль у вивченні природи України (його члени здійснили значний обсяг систематичних, флористичних та фауністичних досліджень). Найактивнішу роботу проводили професори В.М. Черняєв,

Л.В. Ценковський, В.І. Талієв та ін. Ними проводилися експедиції в найцікавіших районах, куди, зокрема, входили Слов'янські соляні озера, цілині степи тощо [6, с. 198]. У 1914 р. за ініціативи та сприяння, систематика-флориста, професора В.М. Арнольдї було створено Донецьку гідробіологічну станцію, де проводилися переважно флористичні дослідження. Результати досліджень друкували у «Трудах общества естествоиспытателей природы при Харьковском университете» (1869–1925 рр.). Крім «Трудов...», Товариство видавало «Протоколи засідань дослідників природи при Харківському університеті» (1912–1914 рр). Члени Товариства надавали постійну допомогу працівникам сільського господарства, багато зусиль у цьому напрямі доклав В.А. Ярошевський, який більше 20 років був секретарем Товариства і вивчав особливості розвитку шкідників та розробляв методи боротьби з ними [7, с. 14].

Активну наукову та популяризаторську роботу вело Товариство природознавців, засноване 23 грудня 1869 р. в Новоросійському університеті при фізико-математичному факультеті з ініціативи Л.С. Ценковського. У січні 1870 р. Л.С. Ценковського обирають президентом Товариства. У структурі Товариства були геологічне, ботанічне та зоологічне відділення, де проводилися дослідження з актуальних проблем природознавства. Основним завданням Новоросійського товариства було дослідження природи Південної Росії загалом і Новоросійського краю, зокрема займалися активним вивчення території Бессарабії, Херсонської губернії і Криму як у ботанічному, так і в географічному аспекті. Найактивнішими в цьому питанні були дійсні члени Новоросійського товариства А.О. Сапегін, який вивчав флору мохів у Криму [8, с. 204].; А.М. Криштафович, котрий досліджував лісостепи, флору околиць Одеси та Олександрійського повіту; Й.К. Пачоський, об'єктом наукових інтересів котрого стала флора Бессарабії, Криму, Херсонської і Таврійської губерній [9, с. 59–65]. Результати наукових розвідок учених і студентів публікувалися в “Записках Новороссийского общества естествоиспытателей” у 1872 – 1916 рр. Основна увага в “Записках” приділялася порівняльній анатомії, гістології, ембріології різних груп тварин, а вже потім – ботаніці. Окрім того,

видавалися протоколи засідань, які розповсюджувалися серед учених Російської імперії та за кордоном. Аналіз протоколів засідань товариств указує на ґрунтовні ботанічні й географічні дослідження вчених Бессарабії, Криму та Херсонської губернії.

На початку ХХ ст. позитивний вплив на розвиток біологічної науки мала діяльність товариств любителів природи, які організовувалися в Києві, Миколаєві та інших містах, водночас активізувалася робота й Подільського, Хортицького та Кримського товариств.

Миколаївське товариство, засноване в 1907 р. вченими П.В. Крижевським та О.А. Янатою, мало ботанічну секцію. Учені Товариства започаткували журнал “Природа” з періодичністю виходу 6-10 номерів за рік. Основною метою Товариства та редколегії журналу була популяризація природничо-історичних знань, а також науково-методична допомога школам у викладанні природознавства. Серед відомих ботаніків, активних дописувачів журналу були О.А. Яната, Й.К. Пачоський та С.В. Феодосьєв. Наприклад, впродовж чотирьох років О.А. Яната зібрав на околицях Миколаєва 767 видів рослин, 100 із яких були новими для цієї місцевості [10, с. 59–62].

У тому ж році створюється й Київське товариство любителів природи, яке розгорнуло широку науково-краєзнавчу та просвітницьку роботу. За ініціативою О.А. Коротнєва, керівника зоологічної секції, у 1908 р. було створено Дніпровську біологічну станцію, де досліджувалася фауна і флора Дніпра та околиць Києва. В опрацюванні зібраного матеріалу брали участь зоологи із Москви, Петербурга, Саратова (В.І. Казановський, Д.Є. Белінг, Н.А. Каппен, М.В. Шарлемань та ін.). Свої результати вони опублікували у двох томах “Трудов Днепровской биологической станции” [11, арк. 22].

У Західній Україні на початку ХХ ст. охороною рослин займався М. Рациборський – член Товариства польських натуралістів ім. Коперника у Львові. Він уперше зібрав інформацію про рідкісні рослини й закликав охороняти заповідні об’єкти.

На початку ХХ ст. у степовій зоні України розпочато активні природоохоронні роботи, що мали виняткове практичне, а згодом і теоретичне значення для охорони рослинного світу і дальшого розвитку природоохоронної справи. Вони були спрямовані на боротьбу із засухами, які завдавали великої шкоди південним областям, на закріплення пісків і створення штучних лісів у степових ландшафтах. У зв'язку з цим саме в Україні на початку ХХ ст. виникло товариство «Охоронці природи», яке було засноване Харківським товариством любителів природи в 1911 р. Воно випускало періодичний журнал «Бюлетень Харьковского общества любителей природы», у якому професор В.І. Талієв опублікував низку статей із питань охорони рідкісних видів рослин; організувало природоохоронну виставку з 15-ма відділами, на якій були представлені матеріали про вплив людини на природу, про охорону природи в Західній Європі та Північній Америці, а також у Росії. В.І. Талієв видав брошуру «Охороняйте природу» [12, с. 5].

У 1911 р., вчений-біолог, П.М. Бучинський заснував Товариство подільських природодослідників і любителів природи, яке відіграло важливу роль в активізації краєзнавства. За п'ять років діяльності Товариства (1911–1916) видано три томи наукових записок, у яких висвітлюються різні аспекти досліджень природознавчого циклу Подільського краю (1912, 1913, 1915 рр.), відкрито у 1913 р. природничий музей Поділля, що налічував близько 8 тисяч експонатів, найбільшу в Україні орнітологічну колекцію (700 чучел птахів). Товариство також заснувало ботанічний сад, відкрило громадську бібліотеку, лекторій. До складу Товариства входило близько 250 чоловік (1914 р.). Це були досить відомі як місцеві дослідники (Стефан Маковецький, Дмитро Боголепов, Василь Храчевич, краєзнавець Олександр Прусевич), так і вчені з Новоросійського університету, які вивчали природу Подільського краю (Володимир Ласкар'єв та ін.). У 1914 р. дійсний член Товариства дослідників та любителів природи В. Раєвський у періодичному виданні опублікував доповідь «Про необхідність охорони пам'яток природи Поділля» й навів

перелік місцевих природних об'єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й «Медобори» [13, с. 5].

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих круч Дніпра, які потерпали від видобутку каменю. Воно намагалось законодавчим шляхом захистити унікальні скелі від знищення. Однак Департамент землеробства на запит Хортицького товариства дав негативну відповідь: «...у Росії немає закону, який би захищав види у природі, а є закон, що захищає історичні види..», [14, с. 156]. Завдяки наполегливості хортицьких любителів природи дніпровські скелі біля с. Кичкаса, кручі острова Хортиці стали охоронятися як історичні місця. Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сотень гектарів в Олександрівській земській управі, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Значну увагу вони приділяли охороні старих дубів.

Кримське товариство дослідників та любителів природи засноване в 1910 р., а вже в 1913 р. домоглося переходу у свою власність степової ділянки під Сімферополем. Цю ділянку передало природоохоронцям «Товариство поширення освіти між євреями» [15, с. 25 – 27].

Проявило активність Товариство сільського господарства Південної Росії, оголосивши конкурс на краще насадження лісу на ділянках 25 – 50 десятин. У 1876 р. і в лютому 1901 р. в Російській імперії затверджено нові положення про надання премії за насадження лісу. Так, у 1902 р. житель с. Козячі Лагері Таврійської губернії Мойсей Ільїн за обсадження виноградників «лісовою лозою» був нагороджений срібною медаллю [16, арк. 2].

Отже, неабияку роль у розвитку біології відігравали наукові товариства – один із найцікавіших і водночас найменш досліджених феноменів науки і культури, які активно діяли в другій половині XIX – на початку XX ст. У царині біологічної науки вагоме значення мали товариства природознавців та любителів природи, які формувалися при Київському, Харківському та Новоросійському університетах. Членами товариств обиралися науковці, які

здійснювали широкий спектр флористичних та фауністичних досліджень, поширювали природничі знання та популяризували біологічну науку серед широких верств населення. Вчені-ботаніки Й.К. Пачоський, І.Ф. Шмальгаузен, О.А. Яната, В.І. Талієв та інші провели низку ґрунтовних наукових досліджень у галузі біології, виступали активними проповідниками природоохоронних заходів, усіляко сприяли поширенню лісових насаджень у степах Південної України.

Список використаних джерел

1. *Андреасов Л. М.* Деятельность физико-химического общества при Харьковском университете (1872–1915) / Л. М. Андреасов // Из истории отечественной химии : роль учёных Харьковского университета в развитии химической науки. – Х. : Изд-во Харьк. Ун -та. – 1952. – 322 с.
2. *Павленко Ю. В.* Наукові товариства-феномен просвітництва і культури / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов // Природознавство в Україні до початку ХХ століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. – К. : Академперіодика, 2001. – 420 с.
3. *Соболева Е. В.* Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева – Л. : Наука, 1983. – 260 с.
4. *Савчук В. С.* Естественно-научные общества юга Российской империи : вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.
5. *Записки* Киевского общества естествоиспытателей. – К., 1910. – Т. 20, вып. 4. – 296 с.
6. *Записки* Киевского общества естествоиспытателей. – К., 1902. – Т. 17, вып. 2. – 452 с.
7. *Протопопова В. В.* Фітоінвазії в Україні як загроза біорізноманіттю : сучасний стан і завдання на майбутнє / В. В. Протопопова, С. А. Мосякін, М. В. Шевера. – К., 2002. – 32 с.
8. *Записки Новороссийского общества естествоиспытателей.* – Одеса, 1910. – Т. 35. – 206 с.
9. *Онопрієнко В. І.* Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань // Вісн. АН УРСР. – 1990. – № 11. – С. 59 – 66.
10. *Вопросы общей энтомологии* : [сб. наук. ст. / наук. ред. Гиляров М. С.]. – Л. : Наука, 1981. – 208 с.
11. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*, ф. 166. Міністерство освіти України, оп. 1, спр. 48. Програма лекцій по фитосоциологии, фитогеографии и фитоекологии, 22 арк.
12. *Горошко М.* Галицькі товариства і становлення лісівничої освіти / М. Горошко, В. Дудок // Укр. ліс. – 1995. – № 1. – С. 5 – 7.

13. *Борейко В. Е.* История охраны природы Украины (X век – 1980) / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 544 с.
14. *История* биологии с древнейших времен до начала XX века / [под ред. С. Р. Микулинского]. – М. ; 1972. – С. 415–423.
15. *Пузанов И. И.* Охрана природы в Крыму / И. И. Пузанов // Природа и социалистическое хозяйство. – 1932. – № 5. – С. 25–38.
16. *Институт* архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 10. Охрана природы на Украине и в России, оп. 101, 2 арк.